

Bosanskohercegovački boksit kao strateška sirovina (1918. – 1945.)

SEKA BRKLJAČA

Institut za istoriju, Sarajevo, Republika Bosna i Hercegovina

Na osnovi literature i arhivske građe autorica prikazuje tada poznata nalazišta ruda i važnost bosanskohercegovačkog boksita kao strateške sirovine, posebno u razdoblju pojačanog interesa i potražnje Trećeg Reicha za tom sirovinom.

Bosnu i Hercegovinu po geološkoj građi karakterizira velika raznolikost zbog zastupljenosti gotovo svih geoloških razdoblja, iz čega proizilaze pojave raznolikih rudača. Rudarsko-geološko gorje Bosne i Hercegovine, koje uglavnom slijedi dinarski sustav boranja i presjeca ove pokrajine od sjeverozapada prema jugoistoku, sadrži u svojim ograncima raznolika rudišta. Najbogatija nalazišta rude Bosne i Hercegovine, koja su činila okosnicu rudarske privrede, bili su mnogobrojni tereni bogati ugljenom, koji sadrže znatne količine kvalitetnoga mrkog ugljena i lignita, zatim nalazišta željeza rudišta, te čitav niz pojava boksita kao i nalazišta soli.

Poznavanje rudnih bogatstava kao čimbenika privrednog razvitka u nekom području, određeno je stupnjem njihove istraženosti. Kako je stupanj istraženosti promjenjiva kategorija, podaci o nalazištima pojedinih ruda, rezervama i kvaliteti ne mogu se smatrati definitivnim i potpuno tačnim. Spoznaje o rudnom bogatstvu Bosne i Hercegovine do 1941. godine temeljile su se uglavnom na geološkim ispitivanjima dr. Fridriha Kacera (ugljen, nalazišta željeza, pojave boksita), geologa Tihomira Jakšića (željezna rudača, boksit).¹ Uspoređujući spoznaje na osnovi rudarsko geoloških istraživanja (1970.-1980.) s rezultatima iznesenim u dostupnoj literaturi o rudnom blagu do 1941. godine, odnosno nalazištima i rezervama pojedinih ruda, primjetno je čak oduševljenje koje karakterizira ovu literaturu, da "gotovo nema korisnih minerala i stijena kojih nema na području Bosne i Hercegovine, nekih u većim i znatnijim količinama, a nekih u malim samo mineraloškim interesantnim

¹ Fridrich KATZER, *Geologija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1926. godine., Tihomir JAKŠIĆ, *Rudarska nalazišta Bosne i Hercegovine*, u: *Bosna i Hercegovina kao privredno područje*, Sarajevo 1938., 269.-284.

pojavama".² Suvremene spoznaje potvrđuju tadašnju ocjenu da su ukupna rudna bogatstva Bosne i Hercegovine značajna, s obzirom na pojedine rude čak vrlo značajna u usporedbi s rezervama europskog jugoistoka, premda u europskim i svjetskim razmjerima Bosna i Hercegovina nije bogata rudnim bogatstvima.³

Do 1941. godine Bosna i Hercegovina ima oko pedesetak poznatih nalazišta boksita rudišta i to: u sjeverozapadnoj Bosni oko Bosanske Krupe (Suhaja), Bosanskog Petrovca i Jajca (Bešpelj) kao i u zapadnoj Hercegovini te na lijevoj strani Neretve oko Domanovića, Stoca, Dabrice, Poplata i na desnoj obali Neretve oko Čitluka, Gornje Blatnice te Širokog Brijega i Kočerina, grupirane uz cestu Mostar - Posušje, između Knežopolja i Kočerina i južno od rijeke Ugrovače.

Boksitni tereni Hercegovine privlačili su pažnju još za vrijeme austrougarske uprave, ali prvi pomniji istraživački radovi počinju 1921. godine i pokazuju da je hercegovački boksit po tipu isti kao dalmatinski i spada u skupinu rudača visoke kvalitete.

Eksploatacija na lijevoj obali Neretve, kraj Domanovića, davala je boksit koji se tada nije mogao tehnički preraditi zbog visokog stupnja silicijeve kiseline, od 10 do 12 posto,⁴ te su iskopavanja trajala vrlo kratko od 1925. do 1926. godine i nisu postigla znatne rezultate. Nešto više je značila eksploatacija kraj Dabrice i Poplata, s produkcijom u 1939. godini od 2941 tonu rudače.⁵

Najznačajniju proizvodnju boksitne rudače imali su rudnici sjeverno od Trtla planine u mostarskom kotaru. Po proizvodnoj sposobnosti najveći rudnik bio je Knežopolje koji je u 1937. godini dao 100.027 tona boksitne rudače, s povoljnim kemijskim sastavom za daljnju tehnološku preradu od 50 do 60% aluminijskoga trioksida i 1-1,5 silicijeve kiseline.

Po kvaliteti najbolji boksit imali su rudnici kraj Lištice, odnosno Širokog Brijega, čija rudača ima i do 60% aluminijskoga trioksida, a manje od 1% silicijeve kiseline. Proizvodnja ovoga rudnika u 1937. godini iznosila je oko 60.000 tona.⁶

Prvi pokušaji eksploatacije boksitne rudače pokraj Bosanske Krupe datiraju još prije Prvoga svjetskog rata, ali tek od 1937. godine pristupilo se eksploataciji ovih nalazišta koja do početka Drugoga svjetskog rata nije dala zapaženije rezultate.⁷

Uz poznata nalazišta boksitne rudače u Bosni i Hercegovini, kao osnovne sirovine za proizvodnju aluminij, neophodnog metala u modernoj

² Dragutin TIBOLD, Rudarstvo, u: *BiH kao privredno područje*, 284.-285.

³ Raspored prirodnih bogatstava, *Osnove i pravci regionalnog privrednog razvoja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1964.; Bosna i Hercegovina, *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb 1983., 147.

⁴ D. TIBOLD, n. dj., 291.

⁵ Luka ĐAKOVIĆ, *Rudarstvo i topioničarstvo u Bosni i Hercegovini*, Tuzla 1981., 72.

⁶ Stevan M. KUKOLEČA, *Industrija Jugoslavije*, Beograd 1941., 340.

⁷ *Enciklopedija Jugoslavije*, n. dj., 186.

tehničarima, naoružanju, zrakoplovstvu, brodogradnji i medicini, nije do polovine dvadesetih godina postojala gotovo nikakva eksploatacija. Iako je više društava i zadruga (Aluminij d.d. Zagreb, Tellurija, Bosansko rudarsko d.d., Rudarska zadruga Hercegovina, Jadranski boksiti iz Splita, Boksital, Ruda d.d., Ugrovača d.d. Zagreb) držalo boksitna polja, zbog nedostatka većih investicijskih sredstava, a posebno zbog pomanjkanja prikladnih komunikacija, ova nalazišta nisu iskorištavana.⁸ Pod izravnim utjecajem zanimanja i plasmana stranog kapitala dolazi do aktiviranja boksitnih nalazišta u Bosni i Hercegovini tridesetih godina te time rudarstvo Bosne i Hercegovine mijenja do tada strukturu na bazi vađenja ugljena, željezne rudače i soli.

Eksploatacija boksitne rudače u Bosni i Hercegovine tekla je preko Kontinentalno boksitnog d.d. Zagreb, Knežopolje, koje je eksploatiralo nalazišta kraj Širokog Brijega i Bosanske Krupe, te Montanija Čapljina, koje je eksploatiralo nalazišta kraj Čapljine i Stoca, Ugrovača Mostar, na rudnim poljima oko Mostara, Crne Lokve. Kontinentalno boksitno d.d. je bilo najveće poduzeće koje se bavilo proizvodnjom i izvozom boksita, a posjedovalo ga je društvo Boxit Holding iz Züricha, iza kojeg je stajala njemačka aluminijska industrija Vereingite Alluminium Werke, (VAW). Njemački kapital je također držao i Dalmacija boksite kao i Montaniju.⁹ Kolika je bila zainteresiranost za bosanskohercegovačka boksitna nalazišta, koja su uglavnom preko Švicaraca¹⁰ bila u rukama Međunarodnoga aluminijskog kartela,¹¹ pokazuje činjenica da je strani kapital zakupljivao i neiskorištavana rudarska nalazišta. Naime, sva prava i obveze vlasnika zaštitnih polja bila su evidentirana, na osnovi austrougarskog Rudarskog zakona iz 1911. godine, u tzv. Rudarskoj gruntovnici, ali su bila često predmet špekulacija jer je strani kapital najčešće preko domaćih ljudi dobivao ta prava. Tako je Kontinentalno boksitno d. d. uveliko prakticiralo i zakup domaćih koncesija radi monopoliziranja nalazišta tako važne sirovine i sprječavanja, kako konkurencije, tako i eventualne proizvodnje aluminija u zemlji koja je za to imala potencijalne uvjete, kao što je ugljen, i obilje vodene snage za proizvodnju električne energije.

Uz potpuno pomankanje proizvodnje elementarnog metala,¹² a uz opsežnu proizvodnju rude, čitava proizvodnja rudnika boksita u Kraljevini Jugoslaviji, u Bosni i Hercegovini odlazila je u inozemstvo. Od 1934. godine

⁸ Jozo LAKATOŠ i Aco DESPIĆ, *Industrija Bosne i Hercegovine*, Zagreb 1924., 79.-81.

⁹ Sergej DIMITRIJEVIĆ, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd 1958., 55.

¹⁰ *Isto*, 162. i 295.-297. - Švicarska je ispunjavala sve uvjete da odigra ulogu jedne od glavnih finansijsko-strategijskih baza krupnog finansijskog kapitala, tako da postoje velike razlike između nominalnog i realnog švicarskog udjela.

¹¹ *Isto*, 66., Međunarodni aluminijski kartel stvoren je 1931. godine između IG Farbenindustri, američke aluminijske kompanije AICO i ostalih krupnih proizvođača, ograničio je proizvodnju aluminija u gotovo svim europskim zemljama, omogućio je mnogostruko uvećanje njemačke proizvodnje u razdoblju od 1929. do 1939. godine.

¹² Možemo zanemariti proizvodnju od 300 tona aluminija godišnje (Lozovac), što je Jugoslaviji omogućilo posljednje mjesto na svjetskoj listi proizvođača.

Kraljevina Jugoslavija je postala veći izvoznik boksita na njemačko tržište.¹³ Njemačke potrebe za ovom rudačom potiču proizvodnju boksita u Jugoslaviji, a time i u bosanskohercegovačkim rudnicima. Dok je u 1936. godini u jugoslavenskoj proizvodnji od 292.000 tona Bosna i Hercegovina sudjelovala sa 48.128 tona, tj. sa 16,5%, već u 1937. godini od 350.000 tona u Jugoslaviji, Bosna i Hercegovina daje 160.027 tona boksitne rudače tj. 45,5%.¹⁴ Njemačko tržište gladno za boksitom pridonosi tomu da je u 1938. godini Kraljevina Jugoslavija po proizvodnji postala četvrti svjetski proizvođač te rudače, s preko 32% europske proizvodnje, a čitava proizvodnja od 380.000 tona izvozila se u Njemačku.¹⁵ Njemačka je istovremeno među prvim svjetskim proizvođačima aluminijske i najveći jugoslavenski uvoznik aluminijske. Uz to, Njemačka je s Jugoslavijom isporuke boksitne rudače regulirala uz pomoć kliringa, dok je Kraljevina Jugoslavija uvezeni aluminij plaćala u čvrstoj valuti.

Kako je intenziviranje rudarske proizvodnje deficitarnih sirovina, kojima je unutrašnje njemačko tržište oskudijevalo, bila jedna od komponenti njemačke jugoistočne politike, tako je pojačano zanimanje njemačkog kapitala i uopće njemačke privredne politike, kako za poznate rude i rudarska nalazišta Bosne i Hercegovine, tako i za ona koja su, iz raznih razloga, bila zapostavljena ili nepoznata u eksploataciji između dvaju svjetskih ratova.

Usporedno s povećanim zanimanjem za rudno blago i industriju Jugoslavije, Njemačka je razvila bogatu i svestranu, uz vojnu i privrednu špijunažu, istraživačku aktivnost radi što boljeg otkrivanja vrsta i rezerva ruda. Istraživati su počeli već 1934. godine, službeni geološki stručnjaci, posrednici i suradnici krupnih financijskih grupacija te turisti i domaći agenati. Za razliku od Talijana, koji su svoju obavještajnu djelatnost temeljili uglavnom na poznatim i objavljenim podacima,¹⁶ Nijemci, koristeći se rezultatima dotadašnjih istraživanja (Katzer, Jakšić, Tučan, Grochivalski, Tornquist, Mari-laun, Čubrilović i dr.,) rade i temeljna geološka istraživanja.

Tu je posebno važna aktivnost Srednjoeuropskog privrednog savjeta MWT, koji je u sklopu Društva za istraživanje inostranog rudnog blaga u Berlinu osnovanog 1937. godine, obavljao istraživačke radove i u Jugoslaviji te i u Bosni i Hercegovini. U tom smislu je došlo do aktiviranja nalazišta kraj Olova i Srebrenice, kao i nalazišta arsena u rudniku Hrmzi (Kreševo), za koje je zainteresiran IG Farbenindustrie uz pomoć Odbora za jugoistočnu Europu.¹⁷

¹³ Zdenka ŠIMONČIĆ, "The influence of German trade policy on economic development in Croatia in the period from great depression to the Second World War", u: *The Third Reich and Yugoslavia 1933-1945.*, Beograd 1977., 379.

¹⁴ D. TIBOLD, n.dj., 291.

¹⁵ Nikola ŽIVKOVIĆ, "Pozicije njemačkog kapitala uoči drugog svjetskog rata", *Acta historico-oeconomica Jugoslaviae*, vol. 7, Zagreb 1980., 118.

¹⁶ Rade PETROVIĆ, "Privredni značaj Bosne i Hercegovine za talijansku politiku 1941. godine", *Pregled*, br. 4, Sarajevo 1982., 521.-547.

¹⁷ Kemal HRELJA, "Istorijat uzroka, puteva i metoda njemačke i italijanske ekspanzije na području jugoistočne Evrope-Jugoslavije", u: *Iskorištavanje i uništavanje*

Njemačke privredne institucije prikupljale su goleme podatke o drvnom fondu, rudnom blagu, posebno o boksitu, manganu i naftnim tragovima, zatim kapacitetima bosanskohercegovačke industrije, sve radi određivanja jasnih meta i mogućnosti eksploatacije svih onih ruda i sirovina potrebnih zahuktaloj privredi Trećeg Reicha.

Njemačko zanimanje u istraživanjima, osim što je bilo usmjereno na već poznata nalazišta ispitujući mogućnosti povećane eksploatacije, kao željezne rude, mangana, pirita, asfalta, boksita,¹⁸ kamenog ugljena na Majevidi,¹⁹ bio je usmjeren i na ispitivanja naslaga bitumenskog škrljca (istraživanja nafte), u predjelu Split-Šibenik-Drvar,²⁰ zatim feromanganove rude kraj Rame, magnetita kod Kremne,²¹ kao i na praćenje istraživanja naftnih pojava na području Majevice i Tuzle (Zaviel, Simin Han).

Ova istraživanja nisu bila samo posljedica povećane potrebe za sirovinama nego i način da se neki od eventualnih konkurenata ne ubaci u određeno sirovinu oblast. Naime, tridesetih godina, a posebno nakon 1936. godine Britanci aktivnije nego Francuzi²² intenziviraju privrednu suradnju s Kraljevinom Jugoslavijom, posebno u pogledu povećanja udjela kapitala, dobijanja rudarskih koncesija, kao i koncesija za geološko istraživačke radove, sve radi suzbijanja već očiglednog, njemačkog privrednog, a time i političkog utjecaja na Balkanu. Tako je 1936. godine osnovano društvo Yugoslavian Exploitation Company i Trosnyk Mines Ltd,²³ koje je 1936. godine uspjelo od mađarskoga dioničarskog društva otkupiti rudnik u Bakovićima (pirit i zlatonosni limonit). Pridavajući ovome rudniku veliku važnost, britanski stručnjaci su istovremeno obavljali i daljnje istraživačke radove u predjelima između Bakovića i Fojnice.²⁴

Ova britanskim akcijama da uz pomoć privredne penetracije materijalizira i politički utjecaj i njemački pokušaj na taj način da priguši, došla je dosta kasno, kada je Treći Reich već ostvario dominantan položaj u jugoslavenskoj privredi, komplementarnoj samoj njemačkoj privredi, držeći i u Bosni i Hercegovini produkciju boksitne rudače, ruda željeza i kemijsku industriju.

Još u tijeku priprema za travanjku kampanju protiv Kraljevine Jugoslavije 1941. godine, jedna od vrlo važnih mjera, koja po važnosti paralelno prati i sve vojno-stratezijske i političke pripreme Trećeg Reicha, bilo

stanovništva i nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine 1941-1945. godine, Rukopis, 13-14., Sarajevo 1976.

¹⁸ Arhiv Vojno historijskog instituta Beograd (AVII), Nemačka arhiva Vašington (NAV), film (F) -77, rola (r.), 1315, snimak (s) 1083-1087.

¹⁹ *Isto*, s. 912.-913.

²⁰ *Isto*, s. 1101.-1106.

²¹ *Isto*, s. 963.-965.

²² Vuk VINAVER, "Jugoslovenski izvoz za Francusku 1919-1940. Suprotnost politike i ekonomike", u: *Istorija XX veka, Zbornik radova XIV-XV*, Beograd 1982, 81.-131.

²³ Živko AVRAMOVSKI, "Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči drugog svetskog rata", *Istorija XX veka, Zbornik radova II*, Beograd 1961., 26.-30.

²⁴ L. ĐAKOVIĆ, n.dj., 55.

je prvo osiguranje, a zatim proširenje stečenih pozicija u području privrede na južnoslavenskom prostoru. U skladu sa općim načelima Generalnog plana privredni čimbenik, već u razrađenoj formi i danim smjernicama, očituje se iz "dopunskog naređenja uz direktivu 25" načelnika Vrhovne komande njemačke oružane sile Wilhelma Keitela od 29. ožujka 1941. godine: "Ratna privreda: Vrhovno zapovjedništvo oružane sile (Uprava za privredu i opremu) pridodat će armijama potrebne štabove za vezu i tehničke jedinice za brzo stavljanje u pogon svih postrojenja važnih za ratnu privredu (boksitni i bakarni rudnici) i opskrbu"²⁵ Naređenjem Adolfa Hitlera za koncentričan napad od 31. ožujka još jednom se upozorava i "skreće pažnja na mogućnost zauzimanja važnih objekata u početku operacija."²⁶ To je podvučeno i u zapovijed zapovjednika XII. njemačke armije Wilhelma Lista od 2. travnja i generala Richthofena, zapovjednika njemačkog 8. zrakoplovnog korpusa pred izvode nje zračnih napada na Jugoslaviju i Grčku.

Sve organizacijske mjere u privrednom pogledu poduzete u sklopu općih priprema za napad na Jugoslaviju, temeljile su se na bogatom iskustvu svih vidova privredno obavještajne djelatnosti i zavidnih privrednih pozicija i interesa koje je Treći Reich imao do travnja 1941. na južnoslavenskom prostoru. To je rezultiralo izvanrednom vojno-geografskom pripremljenošću njemačkih trupa, koje su raspolagale pripremljenim podacima, kao Odjel za privredu njemačke 2. armije koje je raspolagalo s kartotekom za 174 naselja i 473 pogona u području svoga djelovanja.²⁷

Smjernice za podjelu Jugoslavije ukomponirale su presudne vojno-privredne interese Trećeg Reicha u ovim područjima, svjesno i vrlo taktično prikrivane pred drugim saveznikom u Osovini, Musollinijevom Italijom. U njihovom uobličavanju, i prije i nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije 17. travnja, bitna su bila mišljenja i zahtjevi Uprave za ratnu privredu Vrhovne komande i Opunomoćenika za "četverogodišnji plan".²⁸ Već 18. travnja Vrhovna komanda je na osnovi ovih mišljenja, a po ovlaštenju Keitela, dostavila Ministarstvu vanjskih poslova Trećeg Reicha svoje zahtjeve, gdje je uz ostalo navedeno: "III. Zahtjevi od država nasljednica u Jugoslaviji i Grčkoj (Italiji) 1.) Njemačka osigurava za sebe kod država nasljednica: privredne povlastice i izvoz - najmanje kao što su do sada pružale Jugoslavija i Grčka-boksita (Dalmacija) žita, mesa, sirovina; privredno osiguranje korištenja nalazišta molibdena kod Crne Trave, kao i rudnika boksita na dalmatinskoj obali."²⁹

Usporedno s ovim zahtjevom Uprava za vojnu privredu i naoružanje dostavlja Vrhovnom zapovjedništvu Weermachta OKW-a jednu vrstu elabora-

²⁵ Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslavenskih naroda, (Zbornik NOR-a), Tom II, knj. 2., Beograd 1954., dok. br. 4, 488.-493.

²⁶ Isto, dok. br. 6, 507.

²⁷ AVII, NAV, F-77, r. 1315, s. 124-136., r. 1298, 414.-424.

²⁸ Zbornik NOR-a, Tom II, knj. 2, dok. br. 14, 547.

²⁹ Isto, Tom XII, knj. 1, dok. 1, 10.-11.

ta, odnosno dokumentiranu analizu čiji je bio cilj da ukaže na ekonomsku povezanost Hrvatske i Bosne te argumentovano podvuče jake privredne razloge za pripajanje Bosne Hrvatskoj. U tom dokumentu navedena su konkretno značajna privredna bogatstva poput ruda, boksita, kvalitetne željezne rudače i ugljena, zatim bogatstvo šuma te je naglašena na prometna povezanost kao bitan čimbenik privrednih aktivnosti te i kratki osvrt na raniji privredni razvoj Bosne i Hercegovine i Hrvatske.³⁰

Treći Reich nikad nije odstupao od osnovnog cilja na ovim prostorima odnosno od vojno-strateških i privrednih interesa njemačke jugoistočne politike, samo su metode za provođenje te politike doživljavale modifikacije prema zadanim uvjetima. U tom smislu je u Beču 19. travnja 1941. godine održano savjetovanje predstavnika Wehrmachta i njemačkog Ministarstva vanjskih poslova te predstavnika "četverogodišnjeg plana" Neuhausena. Cilj savjetovanja je bio da se "iznesu mišljenja na koji bi se način mogla podijeliti Jugoslavija, a s obzirom na interese Nemačke. Dalje treba imati u vidu načelo da Nemačka ne smije dobiti manje sirovina iz Jugoslavije nego što je do sada dobivala. U tijeku diskusije zaključeno je da bi pripadanje Italiji privrednih područja koji su važni za Njemačku nepovoljnije djelovalo nego pripadanje drugim državama. Pri tome se ponajprije misli na iskorištavanje nalazišta boksita na dalmatinskoj obali."³¹ Isti dan je rečeno na podkomisiji za privredna pitanja Ministarstva vanjskih poslova Trećeg Reicha: "U uvodnoj riječi poslanik Klodijus (Clodius) je istaknuo da će se teškoće javiti u vezi s pravom na one posjede za koje se predviđa da će ih Italija prisvojiti. To se odnosi na bogata nalazišta boksita u Hercegovini. Kao zaključak, njemački zahtjevi su sljedeći: za vrijeme rata žele neograničeno pravo na iskorištavanje boksita. Poslije rata moraju se u prvom redu podmiriti njemačke potrebe."³²

Očito je da je njemačka vlada htjela prije svega održati ekonomske interese jedinstvenima.³³

Prema tome, Treći Reich je predvidio cjelovitu eksploataciju privrednih bogatstava Bosne i Hercegovine bez obzira na njezinu podijeljenost na dva okupacijska područja. Da stvar za Talijane bude gora, oni su uz Hitlerovu jednostranu odluku o utvrđivanju te linije razdvajanja morali na osnovi pregovora u Beču dopustiti njemačkom partneru eksploataciju privrednih

³⁰ AVII, NAV, F.-77, r. 1315, 905.

³¹ Zbornik NOR-a, Tom XII, knj. 2, dok. 11, 36.-38.

³² Isto, 38.-40.

³³ Bogdan KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Musollinija*, Zagreb 1987., 21-22., Za nastavak razgovora u Beču Hitler je dao instrukcije Ribbentropu: "Principijelno, Njemačka je u hrvatskim pitanjima politički nezainteresirana. Nadalje, Njemačka je privredno zainteresirana, i zbog vojne intervencije moramo računati da će veliki jugoslavenski privredni prostor, koji je bio važan izvor opskrbe za Njemačku, ostati neko vrijeme neiskorišten. Dugo će trebati da se tu opet uspostavi red, i zato vojni pohod na Balkan, s privrednoga gledišta, predstavlja velik gubitak za njemačku opskrbu."

dobara u svojoj zoni, a prije svega boksitnih nalazišta oko Ključa, Bosanske Krupe, Livna, Duvna, Posušja, Imotskog, Širokog Brijega i Mostara.³⁴

Pripreme organizacijske prirode pratila je i paralelno izrada planova eksploatacije, kao i programskih načela, radi što boljeg i trajnijeg provođenja i osiguranja njemačkih interesa, uglavno na dugoročnoj osnovi, u budućoj bilateralnoj saradnji, ne samo između Reicha i Nezavisne Države Hrvatske, nego i Reicha i zemalja jugoistočne Europe. Ti privredno politički programi i planovi eksploatacije zaključeni su 5. svibnja 1941. godine u dokumentiranoj analizi "Elaborat o budućim zadacima pojedinih zemalja jugoistočne Europe u sklopu velikoga privrednog prostora Reicha."³⁵ Ovaj materijal predstavljao je, za trgovački politički odjel Ministarstva vanjskih poslova Trećeg Reicha i njegova opunomoćenika Karla Clodiusa, jedinstvenu programsku podlogu, na osnovi koje će se razvijati bilateralna saradnja Trećeg Reicha i ovih zemalja. Ova dokumentirana analiza trebala je pokazati realne mogućnosti jugoistočne Europe u pogledu proizvodnje i izvoza poljoprivrednih proizvoda i ruda, kao i na potrebe Reicha u tome pogledu, u fazi njegove pune ekspanzije, neposredno poslije razbijanja Jugoslavije i Grčke i očekivanja trijumfa na istoku.

U sklopu velikih mogućnosti europskog jugoistoka, južnoslovenskim područjima dano je istaknuto mjesto, kako u mogućnostima proizvodnje poljoprivrednih proizvoda tako i u pogledu rudnog blaga. Uz bakar, olovo i krom iz ovih područja, posebno je naglašena važnost boksitne rudače. Po ovoj dokumentiranoj analizi Nijemci su rezerve boksitne rudače u jugoistočnoj Europi procjenjivali na 450 milijuna tona, od toga najveće količine otpadale su na Mađarsku, oko 250 milijuna tona, a zatim na južnoslavenska područja, negdje oko 100 milijuna tona. Tako je boksit iz hercegovačkih rudnika, kao i rudnika jugozapadne Bosne, zajedno s dalmatinskim zauzeo istaknuto mjesto u njemačkim planovima eksploatacije, negdje od 25-30% predviđenih potreba Trećeg Reicha. Isto tako, istaknuto mjesto u budućim zadacima jugoistočnih zemalja dano je uvozu željezne rudače, mangana i drva iz ovih područja. Prema tome, Treći Reich je planirao iskoristiti privredne resurse područja koja su ušla u sastav Nezavisne Države Hrvatske kao i industrijske potencijale Bosne i Hercegovine. Ti zadaci govorili su o važnosti eksploatacije i transporta boksitne rudače, željezne, visoko kvalitetne ljubijske rudače, mangana iz Čevljanovića i drva iz bosanskohercegovačkih područja u Reich. Ta bogatstva su trebala zadovoljiti potrebe njemačkih vojnoprivrednih potencijala i biti njemačko "dopunsko privredno područje".

Kao strategijska sirovina prvoga reda, boksitna rudača, isto kao rude bakra i kromna bivših jugoslavenskih zemalja i Albanije, bila je stalna briga najviših političkih, vojnih i privrednih njemačkih predstavnika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj pa i najviših zapovjedništava, štabova i ministarstava u

³⁴ AVII, NAV, F-77, r. 1299, s. 1220.

³⁵ Dušan LUKAČ, *Treći Rajh i jugoistočna Evropa*, knj. III, Beograd 1987., 61. - Bundesarchiv Koblenz, R-25, Bd. 94, Elaborat o budućim zadacima pojedinih zemalja jugoistočne Europe u okviru velikog privrednog prostora Rajha.

Trećem Reichu. O važnosti kontinuirane isporuke boksitne rudače za ratnoprivredne potrebe Trećeg Reicha govorio je pri svakom sastanku Anti Paveliću i sam Adolf Hitler.³⁶

Planirane količine boksitne rudače iz Hercegovine, Dalmacije i predjela Bosanske Krupe trebale su zadovoljiti 25% potreba ratne privrede Trećeg Reicha. Da bi se to postiglo trebalo je iz ovih područja eksploatirati i transportirati 400.000 tona boksitne rudače. Gornja granica kojoj su težili njemački vojnoprivredni čimbenici, a i Hermann Göring bila je zadovoljiti čak 40% potreba Trećeg Reicha za boksitnom rudačom iz ovih zemalja.³⁷ A kako je boksitna rudača osnovna komponenta iz koje se dobivanje aluminija, osnovni metal u zrakoplovnoj industriji, jasno je koliko su razina i povećanje ratne zrakoplovne flote Reicha ovisili o boksitnoj rudači ovih područja. "S obzirom na to da se prema postojećem programu oko 25% proizvodnje aluminija u Reichu treba pokrivati hrvatskim boksitom, važnost mostarskoga boksitnog bazena za njemačke ratnoprivredne interese je neprocjenjiv", javlja njemački vojnoprivredni oficir Schardt u Zagrebu generalu von Horstenau.³⁸

A kako su Talijani bili zainteresirani za terene bogate boksitnom rudačom, zbog važnosti ove sirovine Nijemci su već u sklopu prvih pregovora Italije i Trećeg Reicha nametnuli Talijanima u ime "zajedničkog interesa Osovine" monopol u eksploataciji i transportu boksitne rudače s ovih područja. Na konferenciji u Beču 21.-22. travnja 1941. godine "s obzirom na specijalne ekonomske interese Njemačke u bivšoj jugoslavenskoj državi, dogovoreno je da se obave specijalna razmatranja u pogledu nemačkih ekonomskih interesa na područjima koja pripadaju Italiji. Njemačka je ponajprije zainteresirana za razvoj proizvodnje u dalmatinskim rudnicima boksita. Proizvodnja ovih rudnika će se prema tome razvijati što je moguće više i dat će se prioritet razmatranju u pogledu ispunjavanja njemačkih zahtjeva u vezi s izvozom".³⁹ Talijanska strana je na to pristala, ali talijanski privredni krugovi, kao i vojni i civilni predstavnici Italije u NDH nisu olako prelazili preko te činjenice i sve do ljeta 1943. godine nisu se odrekli prikrivenih pretenzija na ova rudarska nalazišta.

Njemačka strana se ubrzo nakon uspostavljanja Nezavisne Države Hrvatske potrudila osigurati i s te strane kod političkih i privrednih predstavnika jamstva, u skladu sa spomenutim usvojenim načelima sa sastanka njemačke podkomisije za privredna pitanja u Beču od 19. travnja: "... za vrijeme rata Reich dobiva neograničene količine boksita, a poslije rata količine koje su potrebne njegovoj industriji." Ova načela bila su ugrađena u Tajni protokol, kao i kasnije trgovinske ugovore Trećeg Reicha i NDH. Naime, na prvom zasjedanju vladinih odbora Reicha i NDH od 26. do 30. svibnja 1941. godine došlo je do realizacije njemačkih ideja sažetih u uvodnom dijelu protokolar-

³⁶ B. KRIZMAN, n. dj., 553.

³⁷ AVII, NAV, F-77, r.1299, s. 000223-5.

³⁸ Slavko ODIĆ, *Neostvareni planovi*, Zagreb 1981., 69.

³⁹ *Zbornik NOR-a*, Tom XII, knj. 1 dok. 27, 73-75.

nog zapisnika: "Vladini odbori drže da im je zadatak da jačaju privrednu suradnju Njemačke i Hrvatske na osnovi prirodnih uvjeta i u okvirima privrednoga Novog poretka Europe. Hrvatski vladin odbor će se brinuti o tome da nadležne hrvatske ustanove pri donošenju odluka vode računa o njemačkim željama pri uvozu, posebno potrebama njemačke ratne privrede."⁴⁰ Na drugom zasjedanju vladinih odbora u Zagrebu od 1. do 5. studenoga 1941. godine, privredni odnosi Trećeg Reicha i Nezavisne Države Hrvatske poprimili su konkretniju i dugoročniju formu. Uz ostalo "u izvozu ruda najznačajnija je bila boksitna rudača, odnosno cjelokupna proizvodnja boksita u NDH, najmanje 400.000 tona."⁴¹

Međutim, Treći Reich se nije oslanjao ni zadovoljavao samo monopoliziranjem cjelokupne proizvodnje i izvoza boksitne rudače iz NDH, nego je želio trajno monopolizirati sva boksitna nalazišta, infiltriranjem njemačkog kapitala i preuzimanjem svih poznatih nalazišta, kao i poduzeća koja su do tada imala prava istraživanja, odnosno eksploataciju boksitnih nalazišta. A njemački kapital je i do svibnja 1941. godine već imao zavidne pozicije u najvećim poduzećima koja su zakupljivala i eksploatirala boksitna nalazišta ovih područja.

U Kontinentalno boksitom rudokopnom i industrijskom d. d., sa sjedištem u Zagrebu, rudarskom direkcijom u Splitu i rudnicima Drniš kraj Šibenika, Banjaluke, Mostara i Žitomislića, s predviđenom mogućom proizvodnjom, kraj Drniša 90 tisuća tona godišnje, Mostara 100 tisuća tona godišnje i Banjaluke 30 hiljada tona godišnje, 100% dionica pripadalo je Bauxit Trust A. G. Zürich, od čega je otpadalo 33% grupi VAW (Vereignite Aluminium Werke) i Ottavi Minen-Blumberg. Veza s direkcijom u Mađarskoj, u Budimpešti prekinuta je 1943. godine i prenesena na sjedište VAW-a u Berlinu.

Poduzeće Gebr. Giulini, Ludwigshafen, koje je posjedovalo i malu tvornicu glinice u Mostama, Ljubljana, imalo je velikog udjela u poduzećima Adria Bauxit A. G. Zagreb, s nalazištima oko Drniša, i Dalmatia A. G., Split, s nalazištima u Sinju, Mostaru, Bosanskoj Krupi, Bihaću, Resnici, bilo je sposobno, prema njemačkim procjenama, na izvoz 65 tisuća tona.

Poduzeće Montanija, s rudnicima kraj Čapljinje i Nikšića i manjom proizvodnjom produkcijom od 20 tisuća tona godišnje, pripalo je poduzeću Hermann Göring Werke, koje je preuzelo prijašnjeg vlasnika, tvornicu oružja u Brnu, i preoblikovalo ovo poduzeće u Rudnicu d.d. Nijemci su bili zainteresirani da dobiju opcije čitavog niza nalazišta koja su bila u vlasništvu poduzeća Tellurij, Aluminij iz Splita, Hercegovina boksiti iz Splita, Neretvanski boksiti iz Splita, Zadruga za eksploataciju boksita i magnezita iz Sarajeva itd.⁴²

⁴⁰ Holm SUNDHAUSSEN, "Die Entwicklung des deutsch-kroatischen Clearings vom April 1941 bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges", u: *The Third Reich and Yugoslavia*, n. dj, 527.

⁴¹ Isto, 528.

⁴² AVII, NAV, F.77, r. 1291, s. 1055.

Zainteresirana njemačka poduzeća javljala su se posredno, preko određenih ministarstava Trećeg Reicha i Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH. Svi njemački zahvati i zahtjevi u privredi NDH ulazili su u državnu nadležnost Reicha, i morali su ići preko predstavništva u Zagrebu, što je istovremeno značilo onemogućavanje slobodnog i samoinicijativnog pojavljivanja nekih njemačkih poduzeća. Time je bilo isključeno i slobodno pregovaranje i ugovaranje poslova između poduzeća, odnosno vanjskotrgovinska razmjena NDH sa stranim partnerima bila je potpuno onemogućena što je pridonijelo da Treći Reich utvrdi svoju dominaciju u privrednim vezama NDH s inozemstvom. To potvrđuje i prvi izvještaj predstavnika Kaschea upućen Ministarstvu vanjskih poslova Trećeg Reicha 3. svibnja 1941. godine "pojavljuju se u velikoj mjeri njemački privrednici zainteresirani za poslove. Gotovo svi su bili upućeni na predstavništvo. Pojedinci s osobnim vezama iz prijašnjih vremena tražili su posebnim putovima, no bili su zatim upućeni na predstavništvo, na temelju sporazuma s vladom".⁴³ Međutim, to nije isključivalo i kasnije takve pojave koje su uglavnom trajale do kraja 1941. godine.⁴⁴

Praktični koraci oko dobivanja određenih koncesija išli su preko Hrvatskog aluminijskog d. d. Zagreb, koje je kao državno poduzeće NDH Nijemcima odgovaralo, isto kao Hrvatski rudnici i talionice, kao brana pred talijanskim zahtjevima, a s druge strane kao ugovorni partner koji je predusretljivo izlazio u susret njemačkim idejama i interesima, stvarajući osnovne uvjete za daljnje infiltriranje njemačkog kapitala. Otkazani su, odnosno nisu dalje obnavljani, ugovori o zakupu pojedinim poduzećima. Tako je na osnovi "zakonske odredbe" od 4. srpnja 1941. godine Zadruzi za istraživanje i eksploataciju boksita i magnezita u Sarajevu oduzeto pravo daljnjeg istraživanja i eksploatacije kraj Čitluka, zatim nije obnovljen ugovor o zakupu poduzeću Opskrba Dalmacije ugljenom d.d. Split, za istraživanja i eksploataciju nalazišta oko Imotskog, Duvna, Livna, Ljubuškog. Zatim su nuđene "povoljne" cijene za otkup pojedinih stalnih prava na nalazišta. Tako je Hrvatsko aluminijsko d. d. već 20. lipnja 1941. godine ponudilo Telluriji da od nje otkupi prava na istraživanje boksita, s tim da se do 30. kolovoza Tellurija izjasni o ponudenoj cijeni od 20 milijuna kuna. Međutim, Hrvatsko aluminijsko d. d. već je primilo obvezu da s nalazišta koje je držala Tellurija proizvede za potrebe njemačke industrije do 100 tisuća tona boksitne rudače godišnje.⁴⁵

Neki radikalni potezi vlade i ministarstava NDH pokatkad su bili sasvim suprotni njemačkim interesima. Naime, u listopadu 1941. godine vlada NDH je sva prava na istraživanja ruda i ugljena, starija od šest godina proglasila nevažećima i oduzela od dotadašnjih vlasnika. Ova uredba je pogodila njemačka poduzeća jer se pokazalo da bi time izgubila zavidno, 141. pravo na istraživanja ruda.⁴⁶ Odmah su preko Uprave za vojnu privredu i naoružanje i

⁴³ B. KRIZMAN, n. dj., 30.

⁴⁴ AVII, NAV, F-77, r. 1315, s. 885-886.

⁴⁵ Isto, s. 1055.

⁴⁶ Isto, s. 1059.

poslanstva u Zagrebu poduzete mjere da se ova uredba opozove, odnosno prilagodi tako da zaštiti njemačke privredne interese.⁴⁷

Nalazišta boksita u Hercegovini, a posebno ona oko Čitluka monopolizirala je njemačka grupacija Vereingnigte Aluminium Werke A. G. Berlin. Istovremeno je ov poduzeće VAW pregovaralo s Hrvatskim aluminijskim d.d. o podizanju tvornice glinice i tvornice aluminija, nedaleko od Mostara, a u studenome 1941. godine sklopljen je i ugovor o osnivanju zajedničke industrije aluminija i čiste gline.⁴⁸ Međutim, u tom pogledu nisu napravljeni nikakvi konkretniji koraci, ali se spomenuto njemačko poduzeće trudilo da izvuče što više boksitne rudače iz ovih područja.

Njemačko predstavništvo u Zagrebu obavijestilo je 9. srpnja 1941. godine Ministarstvo vanjskih poslova Trećeg Reicha da se Pavelić obratio poduzeću Hans Leichtmetall A. G. Berlin nudeći mu eksploataciju rezervi boksita u području Imotskog, zatim rudnika ugljen u livanjskom području. Pavelić je nudio koncesije za istraživanja i eksploataciju ovih rudnika boksita i ugljena spomenutom poduzeću na pedeset godina, kao i korištenje okolnih voda, eventualnu izgradnju željeznice, tvornice glinice i aluminija. Međutim, ovo njemačko poduzeće prvo je htjelo ispitati mogućnosti eksploatacije, odnosno dobivanja poluproizvoda iz boksitne rudače, kao i stupanj rentabilnosti pa je ugovor o zakupu nalazišta boksita oko Imotskog, Duvna, Ljubuškog i Livna, kao i rudnika ugljen Tušnica, Livanjsko polje, potpisan na godinu dana od 1941.-1942. godine.⁴⁹

Iako su Nijemci pomno pratili sve privredne kontakte i pregovore Italije i NDH, zbog toga se nisu brinuli: "Od rudnika su najbolji ionako u rukama Njemačke", zabilježio je predstavnik Kasche nakon razgovora ministra Ciana i Pavelića u Veneciji u prosincu 1941. godine.⁵⁰ Nijemci su pratili preko svih instancija obavještajnih službi ponašanje Talijana na terenu. Njemačku stranu je više brinulo praktično osiguranje i provođenje postojećih privrednih interesa i povlastica, posebno u uvjetima ustanka i napada partizanskih jedinica, a posebno obveze koje su Talijani u boksitnim područjima Hercegovine prihvatili u tom pogledu.

Talijani su pokušavali svoje privredne interese ostvariti na ovome području sprječavajući obnavljanje ugovora o zakupu poduzeća Hans Leichtmetall, nakon isteka jednogodišnjeg ugovora 1942. godine. Zanimajući se za istraživačke radove koje je ovo poduzeće vodilo u Livnu, odnosno Livanjskom polju u jesen 1941. godine, Talijani su htjeli pokazati da su i oni zainteresirani za boksitnu rudaču ovoga područja. Tako je poduzeće Hans Leichtmetall obavijestilo vojnoprivrednog oficira u Zagrebu o ovom zanimanju Talijana, kao i 15. listopada 1941. godine kada je poslala obavijest o posjetu talijanskih oficira koji su obišli sve radove, pregledali postrojenja,

⁴⁷ Isto, s. 1059.

⁴⁸ Isto, s. 1051, 1053.

⁴⁹ Isto, s. 901-902.

⁵⁰ B. KRIZMAN, n. dj., 247.

zanimali se za radove i radnu snagu.⁵¹ Talijanski predstavnik u Zagrebu, u drugoj polovici rujna 1942. godine, zatražio je od ministra financija NDH Košaka, pa i samog Pavelića da iskope kraj Livna, nakon isteka jednogodišnjeg ugovora s poduzećem Hans Leichtmetall za eksploataciju dobije neko talijansko poduzeće.⁵²

Nijemci se nisu na ovo obazirali jer su bili sigurni u obveze koje je preuzela vlada NDH, nego su preko Rima, a Ribbentrop preko Ciana, tražili da talijanska vojska bolje zaštiti ovo područje, kao i ostala područja gdje se eksploatisala boksitna rudača i preuzmu energičnije mjere protiv partizanskih jedinica, koje su naročito ometale transport.

U 1942. godini, krahom "Blitzkriega" na Istoku, njemačke potrebe za strategijskim sirovinama postale su veće i urgentnije, kao lijek za ozbiljno ranjenu njemačku ratnu mašineriju. Svi ugovori, koncesije i razne vrste povlastica oko eksploatacije boksitne rudače u NDH potvrđene su njemačkim poduzećima na neodređeno vrijeme.

Ambiciozni planovi eksploatacije, kao i transporta boksitne rudače vođeni su preko njemačkog oficira za privredu u Zagrebu, podpukovnika Josefa Scharlda, opunomoćenika za boksit Heisa, savjetnika predstavništva Kuhna i stručnog saradnika dr. Zela. Na rješavanju proizvodno transportne problematike u talijanskoj interesnoj zoni angažirali su se njemački oficir za vezu pri komandi 6. talijanskog korpusa dr. Lachmann i njemački konzul u Dubrovniku Aldert. Za organiziranje i matrijaliziranje eksploatacije i transporta boksita na terenu bila je zadužena organizacija TOT, koja je angažirala radnu snagu i mehanizaciju. Logični putovi transporta boksitne rudače vodili su prema lukama na Jadranu, kombiniralo željeznicom i kamionima, s nedeljnim planom utovara prema pojedinim lukama i to: Zelenika 1.800 tona, Dubrovnik 3.600 tona, Šibenik 1.800 tona, Split 1.800 tona.⁵³ Organizacija TOT imala je na raspolaganju preko 100 kamiona i mogućnost transporta 550 tona boksita, ali praktično, zbog čestih kvarova, nedostatka automobilskih guma i dijelova, taj je broj bio upola manji. Zato je organizacija TOT za prijevoz boksitne rudače do željezničkih pretovarnih postaja ili do luka koristila sva raspoloživa sredstva, unamljujući, uz naplatu, talijanske i domaće prijevoznike.

Inače je transport boksitne rudače bio najveći problem, veći i od same eksploatacije, odnosno iskopavanja i izvlačenja boksitne rudače. Prometne veze, bilo cestama ili željeznicom, isto kao i kopovi bili su veoma osjetljivi i ugroženi diverzijama, kao i napadima partizanskih jedinica. Na osnovi dogovora najviših njemačkih i talijanskih političkih instancija za osiguranje transporta rudače bile su zadužene i odgovorne talijanske vojne vlasti, jer se i prijoz i iskopavanje ove sirovine obavljalo u njihovoj interesnoj zoni. Zbog toga se u Zapovjedništvu 2. talijanske armije nalazio i njemački oficir za vezu i koordinaciju između talijanskih vojnih vlasti i njemačkog opunomoćenog

⁵¹ AVII, NAV, F-77, r. 1293, s. 791.

⁵² B. KRIZMAN, n. dj., 388.

⁵³ Zbornik NOR-a, tom XII., knj. 3, dok. br. 165, 676-677.

generala von Horstenaua u Zagrebu. Međutim, već od prvih transporta počinju pritužbe od svih njemačkih instancija i zaduženih pojedinca u NDH na neizvršavanje, odnosno nedovoljno izvršavanje i zaobilazanje obećanih zadataka i obaveza sa talijanske strane. Već 3. lipnja 1941. godine njemački poslanik Kasche obavještava Ministarstvo vanjskih poslova Trećeg Reicha i traži hitnu intervenciju preko ambasade u Rimu jer talijanske vojne vlasti zadržavaju isporuke boksita iz Drniša, Sinja i Mostara. A 28. lipnja poslanik Kasche obavještava Ribbentropa "da je prvi brod s boksitom spreman da isplovi, ali lučke vlasti odbijaju otpremiti sljedeće brodove zbog nedostatka životnih namirnica za radnike!"⁵⁴

Pitanje transporta rude i njezina osiguranja postalo je akutno, a zatim i kronično izbijanjem ustanka i napadima partizanskih jedinica. Kao najzainteresiranija, njemačka strana uz stalne intervencije talijanske vojne vlasti i jedinice efikasnije osiguraju transport te rudače, traži i da ne ometaju transport, jer su talijanske vojne vlasti, opravdavajući se često vojnim i strateškim razlozima, znale istovarivati vagone s rudom boksita na otvorenoj pruzi.⁵⁵

Dok su njemačke intervencije na najvišim mjestima, odnosno u Rimu završavale obećanjima, na terenu je sve bilo po starom. General Roata izvještava 21. siječnja 1943. godine Vrhovno zapovjedništvo Kraljevine Italije: "da razmatrajući stalne pozive na uzbunu u pogledu osiguranja u području rudnika boksita i povezanih željezničkih pruga koji su se uvijek pokazali neopravdanim. - njemački interes za područje rudnika boksita Sarajevo-Metković-Dubrovnik, i za luku Ploče, -zakašnjenje i teškoće koje su se pokazale u pogledu stizanja njemačkog materijala za navedenu luku i, s tim u vezi, u radovima na pruzi i putovima, povjerenim Hrvatima, - zakašnjenje i teškoće koje bi se, prema uglu pod kojim se posmatraju, mogle protumačiti i ovako i onako. - Kada se sve to razmotri, javlja se duboka sumnja da je s vojnim ciljem operacija "Weiss" povezana i namjera da se uzmu u ruke, uz pomoć vojne okupacije, teritorij koji predstavlja veći dio od dosadašnjeg (Hrvatske), i to područje rudnika boksita, luka Ploče, i područje koje ih spaja i izbija na Jadran. Kada se zbroji ono što je izloženo, može se naslutiti njemačka namjera da osvoji područja do Bihaća, Drvara, Glamoča i Livna, a naročito Hercegovine, s predviđenim izbijanjem na Jadran. Talijanske vojne vlasti ovdje uživaju velik ugled i pod njihovom budnošću radi se marljivo u rudnicima, funkcionira promet, obavljaju se veliki radovi (kao npr. u Pločama). Kako stvari tako stoje, intervencija njemačke komande i mnogih njemačkih snaga u ovom području bila bi neopravdana i štetna za naš ugled kao što bi, na primjer bila slična intervencija u Julijskoj Krajini ili Crnoj Gori, ili u Albaniji, uz izgovor da tu ne vlada stopostotni red."⁵⁶

Pitanje transporta boksitne rudače bio je i dalje glavni problem, jer i alternativni smjer preko Bosne uskotračnom prugom Mostar-Sarajevo prema

⁵⁴ AVII, NAV, F-77, r. 1315, 906.-907.

⁵⁵ Isto, 1293, 470., 471., 474., 475.

⁵⁶ Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 9, dok. br. 229, 579.-581.

Slavonskom Brodu, bio je još sporiji, duži i rizičniji zbog čestih napada partizanskih jedinica, a i inače slabe propusne moći ovih pruga, opterećenih vojnim transportima kao i transportima drugih sirovina. Zato su njemački vojnoprivredni organi veliku pažnju posvetili dovršenju pruge Metković-Ploče, kao i izgradnji luke u Pločama 1942. godine, koja bi omogućila pristajanje velikih brodova za prijenos krupnih tereta, kao što je i boksitna rudača. I pitanje izgradnje luke Ploče pridonijelo je proširenju problema oko kojih su se sporila dva saveznika u Osovini. Naime, talijanska strana je stalno na svaki način sabotirala radove oko izgradnje luke Ploče, zaklanjajući se iza potvrđenog monopola takozvanih javnih radova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Zapravo, Italija je u načelu bila protiv gradnje neke nove konkurentne luke, a posebno one koja bi bila u strategijsko-privrednom interesu Njemačke, odnosno i NDH, kako je na kraju i izjavio talijanski ministar Pietro Markini.⁵⁷

Zbog napada partizanskih jedinica, posebno u 1942. i 1943. godini, bili su ugroženi vitalni interesi njemačke vojne privrede vezani uz transport boksitne rudače iz Hercegovine, tako da su izazivali pozornost i veliku brigu nacističkih vrhova odgovornih za ratnoprivredni potencijal Reicha. I Göring i Speer šalju svoje stručnjake, dr. Bergmanna i dr. Badera da izvide situaciju na boksitnim terenima u Hercegovini. Važnost zaštite transporta boksitne rudače istaknuo je i Hitler Paveliću na sastanku u Vinici, 23. studenoga 1942. godine da "se mora razmisliti kako bi mogli osigurati u Hrvatskoj, i to pod svaku cijenu, prolaz vojnih pošiljki i transport boksita i nafte."⁵⁸ A na trećem sastanku u Salzburgu, 27. travnja 1943. godine "Hitler je ponovno naglasio da Njemačka ima sada samo jednu želju, a to je vidjeti Hrvatsku smirenu; osloboditi što je moguće brže njemačke odrede za druge zadatke, osigurati transport boksita i štititi prometnice koje vode preko Hrvatske."⁵⁹

Alarmantnost situacije oko boksitnih terena u Hercegovini i glavnih prometnih veza kroz Hercegovinu i Bosnu rezultirala je, uz suglasnost talijanske strane, angažiranjem njemačkih operativnih jedinica u dotad nedirnutom talijanskom interesnom području u dolinama Rame i Neretve, i oko Mostara. Iznimnu važnost mostarskoga boksitnog bazena, s optimalno predviđenih 10% njemačkih potreba, poremećaji u proizvodnji i transportu te prijeko potrebne rude bili su ne samo bitan čimbenik u provođenju mjera zaštite i osiguranja transporta, nego i u borbenim djelovanjima, određujući tako formacijska rješenja odgovarajućih zapovjedništava i instancija Trećeg Reicha.⁶⁰

Važnost kontinuirane eksploatacije i transporta rudače iz mostarskog bazena bila je naglašena i činjenicom da već od 1941. godine rudnici boksita

⁵⁷ B. KRIZMAN, n. dj., 342.-344.

⁵⁸ Isto, 408.

⁵⁹ Isto, 552.

⁶⁰ Zdravko CVETKOVIĆ, "Utjecaj nekih privrednih činilaca na borbenu aktivnost neprijateljskih snaga na području Bosne i Hercegovine u prvoj polovici 1943. godine", u: *Neretva 1943 Sutjeska*, Zbornik radova, Beograd 1969., 698.

uz put Bosanska Krupa-Bosanski Petrovac nisu eksploatirani, jer su akcijama partizanskih jedinica svi površinski uređaji bili porušeni, a pri tom su bila uništena i komunikacija do rudarskih jama, a pruga od Sunje do Bosanske Krupe nije radila. Zbog toga je iz ovih rudnika, a u pitanju je bilo dvadesetak većih i manjih rudnika, izvučeno vrlo malo rudače pa su količine eksploatirane rude boksita bile neznatne, što se vidi i iz količine od 7.232 tone, koja se u izvještajima vojnoprivrednog oficira stalno ponavlja, sve do veljače 1943. godine. A rudarska polja oko Livna poduzeća Hans Leichtmetall su ugrozile 1942. godine partizanske jedinice osvajanjem Livna i ugrožavanjem nalazišta oko Mostara, koja tada bilježe pad proizvodnje preko 50%. U izvještaju zapovjednika Jugoistoka od 1. travnja 1943. godine uz ostalo stoji: "Borbe koje su vođene na prostoru Mostara rezultirale su prestankom rada rudnika. Nakon što su njemačke jedinice osvojile područje na kojem se nalaze rudnici, proizvodnja i transport ponovno su počeli."⁶¹

Prema izvještaju vojnoprivrednog oficira eksploatacija boksitne rudače u listopadu 1943. godine tekla je ovako:⁶²

Eksploatacija boksita	Mostar	Drniš
Listopad	21.193 t	3.867 t
Boksit u skladištu kraj rudnika	Mostar	Drniš
Listopad	153.773 t	22.699 t
Boksit na željezničkim postajama	Mostar odn. Žitomislići	Drniš
Listopad	27.670 t	-
Prevezeno brodovima	Mostar	Drniš
Listopad	-	1.400t(u studenom stiglo u Trst)
Boksit na skladištu u lukama	Dubrovnik-Zelenika	Šibenik-Split
Listopad	26.681 t	14.325 t
Utovareno na željeznicu preko Broda	Mostar	Drniš
Listopad	55.501 t	-

Za ocjenu stupnja vojnoprivrednih interesa Trećeg Reicha kao i lociranja strateških privrednih potencijala u Bosni i Hercegovini nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943.godine, karakterističan je izvještaj podpukovnika Lütersa zapovjedniku Jugoistoka u Beogradu, koji izriče stajalište njemačkih vojnoprivrednih čimbenika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj:

"PRIVREDA : Aktivnost bandi u povećanoj mjeri šteti privredi, posebno vojnoj. Zbog regrutiranja partizana i četnika i dobrovoljnog javljanja u vojsku, na svim poljima nedostaje radne snage. Iskorištavanje prirodnih dobara u posebnim okolnostima predstavlja samo djelić onoga što bi se moglo učiniti kada bi vladao mir (rušenje rudnika, ometanje rada pogona, prekid transporta).

Bogata nalazišta visokokvalitetnih minerala, posebno željezne rudače, boksita, antimona i magnezita - najveći i najvažniji rudnici i topionice nalaze se u Bosni - mogli bi pridonijeti Njemačkoj za vođenje rata kada bi se strogo vodilo računa o privredi i kada bi vladao mir i red u zemlji.

Ometanje proizvodnje ugljena od strane bandi i sabotaze na željeznici pogodili su cjelokupni privredni život zemlje. Važne elektrane, plinovodi,

⁶¹ AVII, NAV, F-78, s. 6290072, Z. CVETKOVIĆ, n. dj., 699.

⁶² AVII, NAV, F-78, s. 6290072, Z. CVETKOVIĆ, n. dj., 699.

vodovodi, vojnoindustrijski i ostali važni pogoni trpe zbog nestašica ugljena.⁶³

U 1944. godini ukupno je izvađeno 5.440 tona boksitne rudače i to samo u predjelu Lištice,⁶⁴ a kako je i takva minorna proizvodnja bila veća nego mogućnosti transporta ostalo je mnogo odlagališta boksita na obroncima rudnika koji su dočekali kraj rata.

Zaključak

Pod direktnim uticajem interesa i plasmana stranog kapitala dolazi do aktiviranja boksitnih nalazišta u Bosni i Hercegovini tridesetih godina, te time rudarstvo Bosne i Hercegovine mijenja do tada formiranu strukturu na bazi vađenja uglja, željezne rudače i soli. Potrebe Trećeg Reicha za boksitom rudačom potiču samu produkciju boksita u Kraljevini Jugoslaviji preuzimajući cjelokupnu produkciju, u kojoj je bosanskohercegovački boksit već u 1937. godini učestvovao sa 45,5 %.

Značaj bosanskohercegovačkog boksita u vojnoprivrednom interesu Trećeg Reicha, sa planiranih 25 % iz bosanskohercegovačkih i dalmatinskih rudokopa od ukupno uskazanih njemačkih potrebaza ovom rudom, umnogome se odrazio i na razvoj vojnopolitičkih i ekonomskih zbivanja na ovom prostoru, pa i šire u toku rata.

SUMMARY

BOSNIAN-HERCEGOVINIAN BAUXITE AS A STRATEGIC RAW MATERIAL (1918-1945)

The bauxite deposits of Bosnian-Herzegovina were first tapped under the direct influence of foreign interests and capital in the 1930s. With this, the mining industry in Bosnian-Herzegovina experienced structural change. The industry had been established on the mining of coal, iron ore and salt. The needs of the Third Reich stimulated the production of bauxite in the Kingdom of Yugoslavia to the extent that it came to dominate total mining output, and Bosnian-Herzegovinian production made up 45.5% of that total by 1937.

The importance of bauxite for the strategic (military and economic) interests of the Third Reich, which expected to supply 25% of its needs from Bosnian-Herzegovinian and Dalmatian mines, had an important impact on strategic developments in this region, and ultimately even beyond during the course of the war.

⁶³ Isto, dok. br. 145, 592.

⁶⁴ Ljubomir LOVRIĆ, *Historijat eksploatacije boksita u Hercegovini*, Mostar 1984.,